

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT SEMPOZYUMU

18-19 Kasım 2009

TEBLİĞLERİ

İSTANBUL 2010

TÜRKİYE'DE DİNLER TARİHİNİN ÖNCÜLERİNDEN HİLMİ (ÖMER) BUDDA VE ESERLERİ¹

Betül Tarakçı TİĞLİ

93 Osmanlı-Rus harbi (1877-78) nedeniyle Bulgaristan'ın güneyindeki Eski Zağra'dan dokuz yaşında İstanbul'a göç eden² Duyun-u Umumiye memuru Ömer Bey ile Saniye Hanım'ın oğulları Ali Hilmi 6 Mayıs 1894'de İstanbul'da doğar. Ali Hilmi Ömer, Budda soyadını (sanıldığı gibi Atatürk verdiği için değil) 'Saka Türklerinden olan Buda'nın felsefesini beğendiği için' kendi isteğiyle alacaktır³.

Orta tahsilini Mercan İdadisi'nde, yüksek tahsilini ise Mülkiye Mektebi'nde tamamlar. Çocukluğunun aksine gençliğini 'çok disiplinli, eğlence adına bir şey bilmeden' geçiren Hilmi Ömer Mülkiye Mektebi'ne giderken Divan Yolu'ndaki Arif'in gazinosunda dayısı ve -aralarında Fuat Köprülü'nün de bulunduğu- arkadaşlarının sohbetlerini dinlemekten büyük zevk alır. Kendisindeki tarih merakı mahallelerinde oturan Mülkiye talebesi bir zatın evinde yapılan sohbetlerden doğacaktır asıl. Erkan-ı Harbiye Mektebi'ndeki talebelerin her Perşembe akşamı gittikleri Türk fakat Bağdat doğumlu bu zatın evine Türk ordusu ve Irak'ta görev yapmış Yasin, kardeşi Taha, Reşit, Sabit ve Nuri Hamit Paşalar bazen Hakkı Behiç de gelir. Voltaire ve Buchner gibi materyalist filozofların tesirinde kalmış bu kimselerin sabahlara kadar süren tartışmaları kendisine okuma, inceleme hevesi aşılar. Ev sahibinin kütüphanesindeki kitaplara baktıkça 'mistik ve derin bir zevk duyan' Hilmi Ömer onları anlayabilmek için o yıllarda yabancı dil öğrenmeye başlamıştır bile⁴.

845 no'lu Hilmi Ömer Temmuz 1912'de Pekiye dereceyle⁵ Mülkiye'den mezun olduktan sonra, seferberliğin ilan edilmesiyle, Halep'te askeri hat komiserliğinde 'bir gün bile dinlenmeden dört yıl gece gündüz' askerliğini yapmak zorunda kalır. Demiryolları Komiserliği'nde bulunduğu sırada Baron Otel'i'nde Enver Paşa ile tesadüfen karşılaşmasının kendisini ne çok heyecanlandığını şöyle anlatacaktır; 'Baron Otel'i'nde umumi karargah subaylarından hatıramda yanılmıyorsa Albay Mustafa'yı çabuk görmek icabetti. Çabuk çabuk odalarda, salonda aradım bulamadım. Son bir ümit olmak üzere otelin sahibi olan Baron'un hususi odasına bakayım dedim ve kapıyı dalgınlıkla vurmada birdenbire açtım. Fakat ne garip bir tesadüf ki odada bulunan Başkumandan Enver Paşa da dışarı çıkmak üzere kapının tokmağına elini uzatmış, fakat kendiliğinden açılan kapıdan hızla dışarı çıkmak istemiş. O dışarı ben içeri girmeye atılır vaziyette birbirimize çarptık. Bir de bakayım çarpıştığımız zat Enver Paşa! Birdenbire o kadar heyecana kapıldım ki ne selam verebildim, ne de bir şey söyleyebildim. Derin bir şaşkınlığa düştüm'⁶.

Zor şartlarda bitirdiği askerliğin akabinde Hilmi Ömer yarım kalan okuma merakını gidermek üzere sosyoloji ve dinler tarihi ihtisası yapmak için Birmingham'daki Woodbrook University College'e gider⁷. Altı yıl sonra 1926 yılında İstanbul'a döndüğünde Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde kurulan Dinler Tarihi kürsüsüne tayin edilen George Dumezil⁸ ile altı yıl beraber çalışır. Fakat ona göre Dumezil gayretini daha çok kendi menfaatleri için kullanmış, altı yıl boyunca kayda değer bir şey yapmamış bu yüzden de 1932 yılında kontratının yenilenmesine lüzum görülmemiştir. Profesör Fransa'ya döndükten sonra doçent sıfatıyla Hilmi Ömer dersleri bizzat kendisi

¹ Bibliyografya temininde elinden gelen yardımı esirgemeyen eşim Fatih Tıgılı'ya kalbi şükranlarımı sunarım.

² Baltacıoğlu, 'A. Hilmi Ömer Budda ile Görüşüm' III, Yeni Adam, 21.10.1943, 460, 11

³ Baltacıoğlu, 'A. Hilmi Ömer Budda ile Görüşüm' II, Yeni Adam, 14.10.1943, 459, 6

⁴ Baltacıoğlu, 'A. Hilmi Ömer Budda ile Görüşüm' I, Yeni Adam, 7.10.1943, 458, 7

⁵ Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, c.4, s.1649

⁶ Baltacıoğlu, 'A. Hilmi Budda ile Görüşüm' III, Yeni Adam, 21.10.1943, 460, 7

⁷ Hali hazırda Quaker mezhebine ait olan bu merkez geri döneceklerini söylemelerine rağmen elektronik postamıza hala cevap vermemiştir. <http://www.woodbrooke.org.uk>

⁸ Dumezil (1898-1986): 1925'de Darülfünun'da Dinler Tarihi kürsüsüne getirilir. Dil öğrenme konusunda olağanüstü yetenekli olan, daha dokuz yaşında Latince ve Grekçeyi öğrenen, gençliğinde Almanca, Farsça, Arapça, Slavca, Baltık ve Kelt dillerinin yanı sıra Sankristçeyi de öğrenecek olan Dumézil yeni görevinde başarılı olmak için kısa sürede Osmanlı Türkçesi'ni öğrenir. Hatta Antropoloji Dergisi'nde yayınlanmış Türkçe makaleleri bile vardır. Türkiye'de kaldığı süre içinde Kafkas halklarıyla özel olarak da 'Ubihaça' ile ilgilendir. Sadece Rusya'dan Türkiye'ye gelen göçmenler arasında konuşulan bu dil üzerindeki çalışmalarını Fransa'ya döndükten sonra da devam ettirir ve her yıl yaklaşık olarak iki ayını bu dili konuşan on kadar insanla geçirir. Sonunda da Ubihaça'yı hem literatüre geçirir hem de sözlüğünü -George Charachidze ile birlikte- hazırlar. *Kafkas Mitolojisi* adlı eseri Türkçe'ye de çevrilen Dumezil, 1932'de İstanbul'dan ayrılır.

<http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt9/sayi1/makale/batuk.pdf>

okutmuş 'fakat tam randıman alınacağı sırada kürsü kapatılmış, dünya üniversitelerinde en önemli kürsülerden biri olan bu dersten üniversite mahrum bırakılmıştır'⁹.

Hilmi Ömer Darülfünun'da hocalık yaptığı sıralarda İsmail Bey ve Fatma Hanım'ın kızları olan 1902 doğumlu Raife Kesirli Hanım'la (oğlunun doğum tarihine dayanarak) evlenmiş olmalıdır. Bu evlilikten Acun (11.01.1934) ve Ayşe (18.01.1941) isminde iki çocukları olur¹⁰.

'Kaygısız, heyecansız, sakin ve huzur içinde geçen bir günü olmayan' Hilmi Ömer 1933'de Darülfünun lağvedildiği vakit diğer arkadaşlarıyla birlikte tasfiye edilir. Fakat daha sonra Edebiyat Fakültesi'nde İlahiyat Fakültesi yerine kurulan İslami Tetkikler Enstitüsü'nde Şerafettin Yaltkaya, Mehmet Ali Ayni, Yusuf Ziya Yörükân ve İran Edebiyatı hocası Prof. Baki Bey'lerle derslere girmeye devam eder. Fakat Yaltkaya Diyanet İşleri Başkanlığı'na tayin edilip Mehmet Ali ve Baki Beyler emekliye ayrılınca 1936'da talebe yokluğu ileri sürülerek iki doçent de lise felsefe öğretmenliğine nakledilirler¹¹.

Lise programındaki bazı derslerin tatbikatını yerinde incelemek üzere 1938'de Almanya'ya gönderilen¹² Hilmi (Ömer) Budda'nın döndükten sonra Ankara'da eski mesai arkadaşı İsmail Hakkı Baltacıoğlu ile karşılaşması 1943 yılından itibaren T.D.K.'da Terim Kolu uzmanı¹³ olarak uzun müddet birlikte çalışmalarına neden olur. Budda daha sonra Basın Yayın Umum Müdürlüğü Etüt Heyeti'nde de çalışmalarda bulunur¹⁴.

Bu arada İlahiyat Fakültesi'nin on altı yıl aradan sonra 1949 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak açılması planlanmaktadır. Senato kararını takiben 3 Mayıs 1949'da zamanın hükümeti kanun teklifini Meclis'e getirir. Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu yaptığı konuşmada İlahiyat fakültelerinden beklentisini şöyle dile getirecektir; 'Bu müessesenin yetiştireceği yüksek din adamları sivil ve asker bütün münevverlerle aynı zihniyette, aynı temelde insanlar olacaklardır. Bu itibarla İlahiyat Fakültesi müspet bir ilmi camia içerisinde kurulacak ve bazı irticai hareketlere cesaret vermek şöyle dursun, onları menetmek, onları selb etmek ve onları yok etmek fonksiyonunu icra edecektir. Tanzimat'tan bu yana kurulmuş bütün müesseselerimiz gibi İlahiyat Fakültesi de bir meşale olacaktır ve hurafeciler bu meşaleden yarasalar gibi kaçacaklardır'.¹⁵

Banguoğlu'nun görevlendirdiği Rektör Hikmet Birand 1949 yılı son aylarında İ.Ü.Edebiyat Fakültesi'ne gelerek H. Ziya Ülken ve Mükremin Halil Yinanç'la görüşüp kurucu heyete katılmak üzere Ankara'ya gelmelerini ister. Rektörlük binasında bir haftaya yakın süren toplantıların sonucunda yeni fakülteye alınacak adaylar eski İlahiyat Fakültesi'nden Yusuf Ziya Yörükân ve Ömer Hilmi Budda olarak belirlenir¹⁶. Ve böylece Budda'nın 31.10.1949 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne tayini tensip edilir. İlahiyat Fakültesi'nde başladığı görevine yine İlahiyat Fakültesi'nde devam edecektir.

Fakat yaklaşık iki buçuk sene süren buradaki görevini Budda kalp rahatsızlığıyla boğuşarak geçirir. Tayin edildikten neredeyse iki ay sonra 18.12.1949 günü 'miyokart enfaktüsü' teşhisiyle Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi İç Hastalıkları Kliniği'ne yatırılan profesör bir sene geçmeden ikinci bir krizle tekrar hastaneye yatırılır. Geçirdiği rahatsızlıklar onu yormuş olacak ki 'Fakülte tedrisatına daha devamlı olarak ders vereceğime inanıyorum' diyerek İstanbul'a gitmek üzere yirmi gün izin ister. Ne yazık ki yakasını burada da bırakmayan hastalık nedeniyle 1951 Ağustos'unda Cerrahpaşa Dahiliye Kliniği ikinci servise yatırılır ve Ankara'ya maaşının İstanbul'daki Ziraat Bankası'na gönderilmesini isteyen bir telgraf çeker¹⁷.

1952 yılında iyileşerek Ankara'ya dönen Budda *United States Educational Commission in Turkey* tarafından Amerika'da ilmi araştırma yapmak üzere verilen bursa Türk Eğitim Komisyonu tarafından uygun görülmüştür. Mart ayında gitmesi karara bağlanmışken çok geçmeden Haziran ayının başlarında gazetelerde şu haber çıkar: 'Prof. Hilmi Budda evinde ölü olarak bulundu.' Yazıda Sıhhiye, Cebeci Caddesi'nde bulunan Bilgin Apartma-

⁹ Baltacıoğlu, 'A. Hilmi Ömer Budda ile Görüşümü' II, Yeni Adam, 14.10.1943, 459, 7

¹⁰ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Özlük Dosyası. Raife Hanım'ın İzmir'de bulunan yeğeninden çocuklarının öldüğü öğrenilmiştir. Ayşe Budda'nın çocuklarından torun Mehmet Alp Yalınpala ise halen İstanbul'da yaşamaktadır. Fatih Tıgılı

¹¹ <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/775/9898.pdf>, s.7.Yeni Adam'ın 443. sayısında Baltacıoğlu, Budda'nın 1937 yılında Almanya'da tedavi altında bulunduğu sırada fakülte'deki dersinin kaldırıldığını söyler. Budda'nın görev yaptığı yerlere dair daha sağlıklı bilgiler içerdiğini düşündüğümüz Emekli Sandığı'ndaki dosyasına henüz ulaşamamıştır.

¹² Lise Programındaki bazı derslerin tatbikatını yerinde incelemek üzere Almanya'ya gönderilecek olan Tarih öğretmeni Hilmi Budda'nın masraflarının Alman kliring B hesabından ödenmesi, Cumhuriyet Arşivi, Tarih: 27/7/1938 Sayı: 93062/ Dosya: 238-441

¹³ Tan, Kuruluşunun 70. Yıldönümünde Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu Başışmevi, Ankara, 2000, s.157

¹⁴ Er, İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları, İslam Medeniyeti Vakfı, İstanbul, 1993

¹⁵ <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/775/9898.pdf>, s.10

¹⁶ <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/748/9577.pdf>, s.219

¹⁷ A.Ü.İ.F. Özlük Dosyası

nı'nın kapıcısı Münir Uzunoğlu'nun 4 no'lu dairede oturan Budda'yı üç gün göremeyince fakülteyi aradığı, kendisine profesörün İstanbul'da olduğunu bildirildiği ve bunun üzerine polise haber verildiği söylenmektedir. Savcı yardımcısının huzurunda kapı kırılarak Budda'nın şişmiş ve taaffün etmiş cesedi ile karşılaşılır¹⁸. İzmir Karşıyaka Lisesi'nde öğretmenlik yapan boşandığı eşi Raife Kesirli¹⁹ yanında olmadığı için hayata elli sekiz yaşında yalnız veda eden Budda Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilir.

Darülfünun İlahiyat Fakültesi Yılları

Cumhuriyet'in yeni kurulduğu yıllarda din anlayışı, eğitimi ve öğretiminin sorgulanıyor olması Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde de 'Dini İslah Beyannamesi'ni gündeme getirmiştir. Reis vekili Fuad Köprülü Müderrisler Meclisi'ne gönderdiği yazıda Terbiye Müderrisi İsmail Hakkı Bey'in hazırladığı dini ıslahat raporunun 18 Haziran 1928 günü görüşüleceğini söyler. Mecliste net bir karara varılmamasına rağmen ertesi gün Vakit gazetesi rapordaki maddeleri ve heyet üyelerinin isimlerini sıralamıştır bile²⁰.

Fuad Köprülü, İ.Hakkı Baltacıoğlu, İ. Hakkı İzmirli, Halil Halid, Halil Nimetullah, Mehmet Ali Ayni, Şerafettin Yaltkaya, Hüseyin Avni, Hilmi Ömer ve Yusuf Ziya'nın ismi geçen bu raporda dinde bir reform yapma olanağının bulunmasına karşın tepkilere yol açmamak için bunun bilimsel yöntemlerle yapılması gerektiği öne sürülmüştür²¹. Birkaç gün sonra 21 Haziran 1928 tarihli *Son Posta* gazetesinde çıkan mazbatada bu projenin merkezinin İlahiyat Fakültesi olacağı söylenir. Fakülte üç senelik tecrübesi sonucunda bu ıslahatın gerektiğine kani olmuştur. Eğer kabul edilirse 'daha mufassal ve alemşümül hizmetler' ifa edecektir. Bunu bir an önce sağlamak için kitaplar yayınlanıp konferanslar düzenlenecek, memurlar için meslek kursları açılacak, büyük camilerde Cuma hutbeleri bizzat eda edilecek, Fakülte dergisi yoluyla da bu ıslahatların mülahazaları neşredilecektir. 'Ancak bu suretle Cumhuriyet'in bir ilim müessesesi olan İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi vatana karşı borçlu olduğu medeni ve asri vazifeyi yapmış olacaktır'²².

Raporu yazan İsmail Hakkı Baltacıoğlu bir ay önce raporun bir müsveddesini Milli Gazete'de yayımlanmış olmasına rağmen İlahiyat Fakültesi müderrisleri bu raporun hazırlayıcıları gibi gösterilmiştir. Durumu öğrenen Atatürk rapordan haberi bile olmayan rektör Neşet Ömer'e ne olup bittiğini sormuş, o günden sonra da mesele bir daha açılmamıştır. Daha sonra Yusuf Ziya Yörükân Eşref Edip'e verdiği bir mülakatta (Hilmi Ömer Budda ve Şekip Tunç hariç) ismi geçen kimselerin rapordan haberi bile olmadıklarını bizzat söyler. Yaltkaya da 1943 yılında yayınlanan bir eserde özellikle namazın şeklinin değiştirilmesi ile ilgili bahisler içermesi sebebiyle raporu niçin imzalamadığını anlatır²³.

Hilmi Ömer'in bu rapordan daha önce haberdar olup olmadığını bilmesek de (kendisi Baltacıoğlu ile yaptığı söyleşide bu konuya değinmemiştir) yazıları vasıtasıyla dini eskilerden farklı yeni bir yöntemle incelediği muhakkaktır. Kendisi daha çok, suya sabuna dokunmadan Batı'dan ter ü taze getirdiği antropolojik teorileri incelemekle işe başlamıştır. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk üniversitesi olan Darülfünun'da kurulan Dinler Tarihi kürsüsünün akademik bir hüviyet kazanmasında büyük bir adım atmıştır.

'Tarihi, ictimai, dini, felsefi' alt başlığı ile yayımına başlanan Darülfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi'ndeki ilk makalelerinde bu açıkça görülmektedir. Bu derginin diğer yazarları da Budda gibi mevcut rejimin zihniyetiyle örtüşen, 'Sırat-ı Müstakim'in İslamcı kadrosundan ayrılıp Türkçü bir çizgiye yaklaşan' şahsiyetlerdir. Fakültede okutulan dersler arasında hadis, tefsir, fıkıh gibi bilimlerde bulunmasına rağmen bu alanlarla ilgili yazılar dergide yok gibidir²⁴.

Esasen ulaşabildiğimiz kadarıyla Hilmi Ömer'in ilk yazıları 1927 yılının son aylarından itibaren Felsefe profesörü Mehmet Emin Erişirgil'in yayınladığı Hayat Dergisi'nde eski harflerle yayınlanır. Neşriyat başlığı altında din, tarih, antropoloji, arkeoloji ve siyaset içerikli dönemin önemli eserlerini tanıtmaktadır²⁵. İlahiyat Fakültesi Dergisi'ndeki makaleleri ilk ikisi eski harflerle, diğerleri ise 1929, 30 ve 32'de yeni harflerle bir sonraki sene basılır.

¹⁸ 'Prof. Hilmi Budda evinde ölü olarak bulundu', Cumhuriyet, 5 Haziran 1952; 'Bir Profesör evinde ölü olarak bulundu, Vatan, 5 Haziran 1952; 'Bir Profesör odasında ölü bulundu', Vakit, 5 Haziran 1952

¹⁹ A.Ü.İ.F. Özlük Dosyası

²⁰ Cündioğlu, Bir Siyasi Proje olarak Türkçe İbadet, Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 79

²¹ Turan, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik Mustafa Kemal Atatürk, Bilgi Yayınevi, 2004, Ankara, s. 588-9

²² Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c.5, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1943, s.1960

²³ Cündioğlu, a.g.e, s. 83

²⁴ http://haksozhaber.net/okul_v2/article_print.php?id=608

²⁵ Hayat Dergisi'ndeki yazıları için bakınız Bibliyografya

İlk dört makalesi o yıllarda kurban teorilerinin revaçta olması sebebiyle Semitik Dinlerde kurbanın anlam ve işleviyle alakalıdır. Sırasıyla kurban edilen hayvanlar, huzur ekmeği sofrası, kutsal vergi ve öşürler ve ilk mahsul kurbanı konularını ele alır. Sözlerine genel bir kurban teorisi oluşturma niyetiyle başlamadığını fakat Sami toplumlarında tespit edilmiş olaylardan hareketle diğer milletlerde görülen kurban örneklerini karşılaştırmalı bilimsel yöntem açısıyla ele alacağını söyler. Bu yazılarıyla Budda fenomenolojik yöntemi ilk kullanan Dinler tarihçisi olmuştur.²⁶

Dergide çıkan son iki makale Tufan hadisesi ile ilgilidir. Olayları daha çok gelenek ve folklor açısından incelediği bu makalelerde çeşitli medeniyetlere yayılmış Tufan hikayelerinin birbirlerinden etkilenecek ya da aynı çevre ve şartlarda aynı tarzda düşünülerek bağımsızca ortaya çıktıklarını söyler. Budda'nın asıl gelmek istediği nokta Tufan hikayesinin İbrani ve İslam dinlerine Türk olan Sümerlerden geçmiş olmasıdır. Zira 'Arap çöllerinden çıkan vahşi Sami kabileleri sanat ve medeniyeti Sümerlerden öğrenmiş'lerdir²⁷. 'Dinlerin iptidai halden gelişerek ve birbirlerinin birikimlerinden istifade ederek tekamüllerini sağlamış oldukları tezi doğrultusunda Kur'an'ın bildirdiği tufan hadisesinin kaynağı konusundaki görüşünü şöyle noktalamaktadır: "Kur'an ile Tekvin kitabındaki tufan hikayeleri mukayese edilirse birincisinin, ikinciden yalnız aynen alınmış olduğunu değil, fakat Tekvin kitabındaki tufan hikayesinin iki menbaı, Yahvist ve Ruhban ananelerinin Kur'an'a geçmiş olduğunu görürüz"²⁸. Budda'nın makalelerinde İslam'ı üstün göstermeye çalışmaktansa ele aldığı fenomenleri ulu Türk geleneklerine dayandırmaya çalıştığı aşikardır.

Budda bu makalelerinin yanı sıra, asistanlığı sırasında fakültede verdiği konferansların bir özeti olan 'İsa Meselesi' adlı kitabını 1931 yılında kendi gayretleriyle bastırır²⁹ ve 'Türklerin halaskarı olan Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine' ithaf eder.³⁰ Atatürk'ün özel kütüphanesinde de bu kitap teksir halinde mevcuttur³¹.

Budda'nın üslubunda Batı'da o yıllarda çoktan tartışılmış olan şeyleri ilk defa söyleyecek olmasının rahatlığı hissedilmektedir. Kitabında İsa'nın, Yahudilerin Mesih düşüncesinin şekil değiştirmiş bir hali olduğunu ispat etmeye çalışır. İsa'nın çağdaşı olan hiçbir Yahudi ya da müşrik müellif kendisinden bahsetmemiştir. Josephus Flavius'un Büyük Herod zamanından başlayıp M.S. 66 senesine kadar olan olayları tetkik etmiş olduğu 'Yahudilerin Muharebeleri' adlı kitabında İsa ile ilgili pasajların sonradan eklendiği Hristiyanların en tutucuları tarafından bile kabul edilmiştir. M.S. 9 asırda yaşayan Bizanslı Photios, bu olayların muasırı olan Justus'un kitabında da İsa'dan bahsedilmediğini tekrar eder³².

İsa'ya imada bulunmuş olan ilk müşrik müellif olan Pline de Jeune İsa'nın şahsına değil ona inananların yaşadığına şahadet etmektedir. Bundan başka Tacite ve Sueton'un eserlerinde geçen Christus kelimesi 'iyi, namuslu' anlamına gelen ve hürler kadar esirler arasında da kullanılan bir lakaptır. M.S. II. asırda bile Yunan, Latin, Yahudi kaynaklarının hiçbirinde İsa hakkında müspet bir makumat yoktur. Zaten Hristiyanlığın esasları incelendiğinde gerek Filistin'de gerekse Filistin dışında yaşamış sırlı dinlerden alınan unsurların bu esasları oluşturması için bir İsa'ya gerek olmadığı görülecektir. Yahudilerin önce Babil sonra da iki asır Acem istilasında yaşamış olmaları Mesih itikatlarının onlara geçmesine neden olmuştur. İran'ın evren telakkisindeki ikilik Yahudi düşüncesini etkilemiş; Ahura Mazda ve Ehrimen Yahve ve Şeytan'a dönüşmüştür. Ve bu ikisi arasında insanlığın dostu ve kurtarıcısı olan Mithra tıpkı İsa gibi dünya son bulduğu vakit gökyüzünden incek, Ehrimen'in ordularına karşı zafer kazandıktan sonra bin sene sürecek bir selamet hakim olacaktır. Zerdüş dinindeki Savçıyan gibi Mesih de hem Davut hanedanından gelen basit bir hükümdar hem de semadan inen ilahi bir mevcudiyettir. Onların yeryüzünde görünmelerinden önce bir terör devri yaşanacaktır³³.

Ayrıca Stoiklerden başlayarak M.Ö. I. asra kadar Yunan, Acem, Mısır'ın etkisinde oluşan kelimeler nazariyesinin de Yuhanna İncili'nde Hristiyanlaşmış olduğunu iddia eder Budda. Mısır'daki Osiris, Yunanistan'daki

²⁶ http://books.google.com.tr/books?id=4BXsV0_qhs4C&pg=PA25&dq=%C5%9Finasi+g%C3%BCnd%C3%BCz+from+apology#v=onepage&q=&f=false, s.35

²⁷ Budda, Hilmi Ömer, Kurban ve Tufan üzerine Makaleler, haz. Bekir Zakir Çoban, İnsan yay., İstanbul, 2003, s.127

²⁸ Alper, a.g.m., Budda tufan hakkında daha iyi bilgi alabilmek için 'Kur'an'da Halk Hikayeleri' adlı kitabını kaynak gösterse de ulaşabildiğimiz kaynaklar arasında bu kitap bulunmamaktadır.

²⁹ Kitabın başında 'Müellifin Yakında Çıkacak Diğer Eserleri' başlığı altında Dinler Tarihi Manüeli, Kur'an'da Halk Hikayeleri, İslam Tarihi, İslam Dünyasında Resim ve Sanat Tarihi, Mukayeseli İbrani Dini, Roma'yı yakan Neron mu yoksa Hristiyanlar mıdır? ve Hristiyan Dini sayılmaktadır.

³⁰ Budda, İsa Meselesi, Zelliç Biraderler, İstanbul, 1931, 24-26 Eylül tarihinde Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde Verilen Konferanslar

³¹ Atatürk'ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu (Anıtkabir ve Çankaya bölümleri), Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 48

³² Budda, İsa Meselesi, s.7

³³ Budda, a.g.e., s.17

Demeter, Anadolu'daki Attis esrarı gibi bu nazariye de Hristiyan menkıbelerinin oluşturulmasına önemli derecede katkı sağlamıştır.³⁴

Sonradan Hristiyanlaşacak olan birçok unsurun dünyanın sonunu sabırsızlıkla bekleyen Terapentes ve Esseniler gibi Yahudi tarikatlarda zaten yaşadığını söyleyerek sözlerine devam eder. İsrailoğulları Kenan'ı zaptederken her Yahudi kabilesi kendi tanrısını getirmiş, Juda kabilesinin tanrısı Jahve öne geçince diğerleri de yarım ilahi şahsiyetler olarak kalmıştır. Ephraim kabilesinin 'güneş Allah'ı³⁵ olan Yeşu da İsa'ya dönüşmüştür. Aslında ilk Hristiyanların İsa ile Yeşu arasındaki münasebeti bildiği M.S. 115 senesine ait Barnaba mektubunda gayet açıktır çünkü orada Yeşu'ya İsa'nın bedende selefi denilmiştir. Fakat Hristiyanlar Grekçe nüshanın Butlman basımında Yahuda risalesindeki Allah yerine Yeşu'nun müteradifi olan İsa'yı koymuşlardır³⁶.

Budda iddiasını sağlamlaştırmak için son olarak da Didache yahut 'On İki Rasulün Talimi' adlı kitaptan bahseder. Hristiyanlıktan önce azınlıklar tarafından İsa'nın efsanevi bir şahsiyet olarak kabul edildiğini gösteren bir kitaptır bu. Burada anlatılan 12 rasul Filistin dışındaki bir Yahudi cemaatinin vergilerini toplayan on iki mu-rahhasdır. Bu kitapta İsa kelimesi ilahi sofraya ile birlikte zikredilir ve 12 sayısı da Eski Ahit'teki on iki huzur ekmeğinden bu yana tekrarları bir şeydir. Bu Yahudi mezhebinin telakkisiyle Hristiyanlarınkinin ne kadar benzeştiğini sadece kendi değil Berlin Üniversitesi sabık ilahiyat profesörü, Harnack bile kabul etmiştir³⁷.

Fakat Budda'nın İsa'nın tarihselliği ile ilgili bütün bu iddialarını Ömer Rıza Bey önce Cumhuriyet gazetesinde sonra da verilen 'cevabı kafi bulmayarak' Vakıf gazetesinde 'Mösyö Eisler'in hiçbir kıymeti bulunmayan kitabı'nı baz alarak eleştirecektir. Budda 'ilmin nurları karşısında ilahiyatçıların elinde bir şey kalmayacağını' anlatmak için kendisine Milliyet gazetesindeki üç makale ile kendisine cevap verir.

Ömer Rıza Bey Eisler'in 'Mesih İsa ve Vaftizci Yahya...' adlı kitabı üzerinden tilmizi Yakup ve Nasıra'lı İsa ile ilgili pasajlardan hareketle İsa'nın yaşamış bir şahsiyet olduğunu ispat etmek ister. Budda ise en eski İnciller'de bile Nasıra ismine rastlanmadığını, Resullerin İşleri'nde ilk Hristiyanların Nazoren ismini taşıdıkları söylendiği halde Nasıra ismini ilk kullananın M.Ö. 4. asırda Eusebius olduğunu söyler. Epiphane da (M.S.315-402) 'Elhatlar Tarihi' adlı eserinde İncillerin Mesih'ini bilmeyen ismi Nazaren olan bir Yahudi mezhebinden bahsetmektedir. Yahudi geleceğini Davut soyundan çıkacak bir filizden (filizin İbranicesi Nasar demektir) bekledikleri için mezhebe bu ismi vermişlerdir. Oysa Hristiyanlar Tesniye'de Musa'nın ağzından çıkan 'senin gibi bir peygamber zuhura getireceğim' sözlerini İsa'ya isnat etmişler ve Rasullerin İşleri'nde İsa'ya Nazoreen demişlerdir³⁸.

Budda'ya göre Ömer Rıza Bey Eisler'in Yahudi edebiyatı içinde altını üstünü kırpıp aldığı tek paragrafta fikrini ispat etmeye kalkmıştır. Oysa Eisler'in faydalandığı kişilerin de Yakup'u İsa'nın ancak ikinci nesilden bir tilmizi olarak kabul ettiğinden haberi yoktur. Talmud ve Midraş'daki Yakupla İsa hikayelerine gelince, burada tilmiz diye çevrilmiş olan Rumca *masitai* kelimesinin hoca dinlemiş bir talebeyi değil mezhep mensubunu göstermek için kullanılan genel bir tabir olduğunu söyler. Fahişenin kazandığı parayla baş kahine abdesthane yapmanın caiz olmadığını anlatan metin açıkça Eski Ahit'in sert hükümlerini ihtiva etmektedir. İsa'nın ise İnciller'de tam tersi recmedenlerin elinden fahişeyi kurtardığı görülür. Flavius da zaten burada Yakub'un mezhebi olarak geçen Min'in (çoğulu Minim) Sadduki ve Esseni gibi koyu Yahudi mezhepleri olduğunu söylemiştir. Yani kısacası 'Talmud'da toplanan menkıbelerin menbaları bizzat İncillerin apokrifleri ve Hristiyan ve müşrik müelliflerin polemikleridir.' Budda aslında Talmud ve Midraş'da İsa'ya dair bir şey olmadığını 'Jesus of Nazareth' adlı kitabın yazarı olan Kudüs'te İbrani Üniversitesi profesörü M. Klausener'in de bildiğini söyler. Profesöre göre İsa'dan az bahsedilmesinin nedeni Yahudiyye'deki karşılıklar, M.S. III. ve IV. asırda alimlerin İsa'nın başına gelenleri hatırlamamaları, halk hikayeleriyle kifayet etmeleridir. Fakat Budda'ya göre asıl neden İsa mefkuresini oluşturan unsurların ancak asırlar içinde oluşacak olmasıdır. 'Zavallı adamlar' olarak nitelendirdiği ilahiyatçıların 1910 senesinden beri İsa konusunda mağlup olduğunu yineler. Hala bu işlerle uğraşmanın 'gayretler denizde boğulan bir adamın saman çöpüne sarılması'ndan farkı yoktur³⁹.

³⁴ Budda, a.g.e , s.26

³⁵ Budda putperest tanrılarından bahsederken dönemin genel bir kullanımı olduğunu sandığımız Allah kelimesini kullanmaktadır.

³⁶ Budda, İsa Meselesi, s.31

³⁷ Budda, a.g.e., s. 35

³⁸ Budda, *İsa Yaşamamıştır* I, Milliyet, 14 Şubat 1933

³⁹ Budda, *İsa Yaşamamıştır* II, Milliyet, 6 Mart 1933

Nitekim Ömer Rıza Bey fikirlerini 'adeti vechile kapalı bir şekilde' aktarmış ama iddialarını sonunda bizzat kendi çürütmüştür. Flavius Josephus'un İsa aleyhinde yazmış olması gerekirken kitaptaki ifadelerin İncillerden çıkmış gibi olması kendisini de şaşırtmış ve böylece 'kendi kurduğu binayı kendi elleriyle yıkmıştır'⁴⁰.

Budda'nın İsa'nın efsaneviliği konusunda Kuran'daki ayetleri nasıl yorumladığı merak konusudur. Belki de bu konuda yazmaktan çekindiği için Kur'an'ın İsa ve Meryem'e nasıl baktığına hiç değinmemiştir. Kız anadan doğmuş büyük adam hikayelerinin tarihe değil halk hikayelerine ait olduğunu bizzat kendisi Milliyet'teki yazılarında söyler. Zira Meryem'in Romalı bir asker tarafından baştan çıkarıldığını ilk söyleyenin aslında müşrik müellif Celsus olduğunu belirtir. İncilde'ki ifadeler Celsus'un sözlerinin biraz daha hafifletilmiş şeklidir. Budda ortaya koyduğu bu tezleri sayesinde 'iki cami arasında değil bundan da daha feci olmak üzere kilise ile cami arasında kalmış bir beynamaz'a döndüğünü yakın arkadaşı Baltacıoğlu'na beraber çalıştıkları yıllarda kendisi anlatacaktır'⁴¹.

Baltacıoğlu'nun ısrarı üzerine Yeni Adam dergisinde İsa'nın haça gerilmesini tartışmaya devam eder. Romalı tarihçi Dio Chrysostom'un Sakalar bayramına dair verdiği bilgilerle Matta İncili'ndeki pasajları karşılaştırarak Sakalar Bayramı'nın Hristiyanlar tarafından adapte edildiğini savunur. Tahkir ederek vahşice haça germenin İsa'ya has olmayıp her yıl Purim bayramında Yahudilerin Haman rolünü oynayan bir suçluya bunu zaten yaptıklarını anlatır. İsa'ya Haman, Pilatus'un salıverdiği günahkar Barabbas'a da Mordekay rolü verilmektedir⁴².

Budda'nın son iddiası bu konuyu çözmekte ne kadar kararlı olduğunu açıkça göstermektedir. İsa ile muasır olan Philo'dan aktardığı bir pasajda Carabas adında eline krallık asası verilip hakaret edilen bir meczupun anlatıldığı hikaye ile Matta İncili'nde İsa'ya yapılanları karşılaştırır. Budda'ya göre İbranice bilmeyen Yunanlı bir katip Barabbas'ı Carabas'a çevirmiş, hem Philo hem de İnciller'i yazarlar bunu gerçek bir şahıs adı sanarak yazmışlardır. Haça gerilecekler Barabbas (babanın oğlu) denmesinin sebebi ise bir zamanlar gerçek kralların kendi canlarını kurtarmak için kısa bir müddet oğullarına saltanatlarını bırakmaları ve kurban edilmelerine göz yummalarıdır. Zaten İncil'in Ermenice ve eski Süryanice nüshalarıyla bazı Yunan el yazmalarında Pilatus'un azad etmek istediği suçlu İsa Barabas olarak yazılmıştır. Yani anlaşılmıştır ki ölüp dirilen bir tanrı inancı sadece Hristiyanlığa has değildir⁴³.

Hristiyanlıkla ilgili bu çalışmalarının yanı sıra Budda'nın çeşitli konularda yazdığı İngilizce makaleler de yabancı dergilerde yayınlanmaktadır. *The Moslem World* dergisinde Edinburg Üniversitesi profesörlerinden Bell ile 'hanif' kelimesinin muhtevasını tartışır. Bell *hanif* kelimesinin kökeninin Süryanice putperest demek olduğu halde nasıl olup da Muhammed'in bunu politeist karşıtı müslüman olarak kullandığını ve İbrahim'e dayadığını sorgulamaktadır. Bunun sebebi olarak da Hristiyanlar, Yahudiler ve Mekkeliler'den umduğunu bulamayan Muhammed'in kibleyi de değiştirerek yeni bir oluşum yaratmak istemesini gösterir. İbrahim de İsmail yoluyla Arapların atası olduğundan işini Arapların diniyle çözmeye alışmış olan Muhammed Hunafa dininin kurucusu olarak İbrahim'i seçmiştir. Çünkü bu din Hristiyanlık ve Yahudilikten önce onlardan daha saftır. Bell bütün bunların 'Muhammed'in dağınık zihninin bir kuruntusu' olduğunu söyleyerek sözlerini bitirir⁴⁴.

Budda Darülfünun'da İslam Tarihi dersleri vermiş olan Mahmut Esat Efendi'nin 'Tarih-i Dini İslam' adlı kitabından faydalanarak kendisine cevap verir. Hanif kelimesinin dini bir mezhebe dayandırılışının sonraki müfessirlerin icadı olduğunu ve hayatlarına bakıldığında hanif denilen insanlarla müfessirlerin onlara atfettiği faziletin uyuşmadığını söyler. Onlar bu adı ne taşımış ne de İbrahim'in dinini araştırmışlardır. İslam'ın yüceltilmesi için onların Muhammed ve hanif kelimesiyle ilişkisi sonradan icat edilmiştir. Oysa hanif Kuran'da kullanıldığı şekliyle İslamiyet'in kadim bir otoriteye sahip olduğunu açıklamak için kullanılmıştır⁴⁵. Budda aynı konuda Hilmi Ziya Ülken'i de tenkit edecektir. Ülken'in 'Uyanış Devirlerinde Tercüme' adlı kitabında anlattığı gibi Hanifliğin İslamiyet öncesi bir hareket olmadığı, buna ek olarak sayıları Hintlilerin değil Türk Sümerlerin bulduğu, Aramiliğin bir mezhep ya da Hristiyanlık olmayıp bunun Suriye'deki insanların dil, ahlak ve adetleri olduğu konusunda kendisini aydınlatır⁴⁶.

Budda'nın yayınladığı ikinci İngilizce makale *Philosophy* dergisinde yayınlanır. Budda burada ne kadar vefalı bir Batı takipçisi olduğumuzu göstermek konusunda adeta çırpınmaktadır. Makalesine Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı medeniyetine adapte olmak için her çabayı gösterdiğini söyleyerek başlaması ilginçtir. Şimdiye kadar

⁴⁰ Budda, *İsa Yaşamamıştır* III, Milliyet, 10 Nisan 1933

⁴¹ Baltacıoğlu, 'A. Hilmi Ömer Budda ile Görüştim' III

⁴² Budda, 'İsa'nın Haça Gerilmesi I', Yeni Adam, 13.07.1944, 498,8-11

⁴³ Budda, 'İsa'nın Haça Gerilmesi II', Yeni Adam, 20.07.1944, 499, 8-9

⁴⁴ Bell, 'Who Were The Hanifs', *The Moslem World*, c. 20, 1930, Reprinted 1966, New York, s.120-124

⁴⁵ Hilmi Ömer Bey, 'Some Considerations with regard to the Hanif Question', *The Muslim World*, c.22, 1932, reprinted 1966, New York, s.73

⁴⁶ Budda, 'Uyanış Devrinde Tercüme', Kurun, 4 Haziran 1935

Doğu ya da Batı'da kimsenin kalkışmadığı bir işe kendisi kalkışarak İstanbul esnafının dükkanlarında asılı Kur'an ayetlerinden, hadislerden ve şiirlerden oluşan hat levhaları hakkında bir yazı yazdığını belirtir. Bu metinler bize Osmanlı'daki sosyal ilişkiler hakkında fikir vermekte, İstanbul'daki günlük yaşam kültürünün geçmişten günümüze nesillerce nasıl taşındığını göstermektedir. Budda sadece dini değil dünyevi işlerde de insanların tutumlarını şekillendiren bu ilkelere göz atıldığında, hali hazırda Doğu'nun arkada bırakılarak bütün gözlerin Batı'nın düşüncesine, standartlarına ve tekniğine çevrildiği Türkiye'deki sosyal değişimin görülebileceğini iddia etmektedir.

Kendisinin folklorik açıdan hatla ilgilendiğini, günümüze çok azı ulaşan bu levhaları ilk toplayanın Hilmi Ömer Budda olduğunu Süheyl Ünver bize haber vermektedir⁴⁷. Budda'nın devrin edebi ortamından uzakta kalmadığı anlaşılmaktadır. Zira Darülfünun'da hocalık yaptığı sırada kendisi gibi üniversite hocalarının ve edebiyatçıların toplandıkları yer olan Küllük kahvesinin de müdavimleri arasındadır⁴⁸.

Budda'nın ulaşabildiğimiz son İngilizce makaleleri Times dergisindedir⁴⁹. Bu yazılarında, Türklerin ne kadar medeni olduklarını göstermek istercesine uçakçılık alanında ilk defa Türklerin çalıştığını Babinger'e ispat etmeye çalışır⁵⁰.

Bütün bu çalışmaları yaparken Budda on senedir verdiği emeğin karşılığını almış, 'Dinler Tarihi' kitabını tamamlamıştır. 'Dün ve Yarın' tercüme külliyatı içinde birinci cildini bastırdığı kitabın önsözünde bu çalışmanın bir ilk olduğunu, bundan önce yazılmış eserlerin Chantepie de la Saussaye'in 'Dinler Tarihi El Kitabı'ndan yapılan alıntılardan ibaret olduğunu belirtir. Dinler Tarihi'nin son yirmi senede geçirdiği büyük ilerlemelerden faydalanaarak büyük fedakarlıklarla ortaya koyduğu bu eserinde 'Türk medeniyet ve kültürünün klasik dünyaya saçtığı nurları' göstermeye çalışacaktır.

Daha önce Darülfünun'da Ahmet Mithat Efendi'nin (1911), Günaltay'ın (1919) ve Esad Efendi'nin (1920) Tarih-i Edyan'ı okutulmuş, bundan sonra Dinler tarihi sahasında uzun bir sessizlik hüküm sürmüştür. Budda'ya göre Ahmet Mithat Efendi'nin çalışmaları daha çok Kısas-ı Enbiya tarzında olagelmıştır. Abdullah Cevdet de Dozzy'den çevirdiği kitap yüzünden tekfir edilmiş fakat ne Dozzy ne de Cevdet bilgi ve metodoloji açısından yeterli olamamıştır⁵¹.

Budda'nın Dinler Tarihi kitabı basılana kadar Dumezil ve kendisinin taş basması ve teksir makinesiyle yayınlanmış notları söz konusudur. Bu kitapta her bahsin sonuna bibliyografya eklenmiş olması kayda değer bir ilerleme sayılabilir. Bununla beraber bu eser de tam bir Dinler Tarihi olamamış, sadece Hint, Çin ve Japon dinleri hakkında bilgi vermiştir. Budda'nın bu eserini 1947 senesinde yayınlanan Ömer Rıza Doğrul'un 'Yeryüzündeki Dinler Tarihi' adlı eseri takip edecektir⁵².

Budda'ya göre dinler tarihçisinin olayları nesnel bir görüşle çalışması gerekir, zira olayları 'mutaassıp bir zihniyetle inceleyenlere dinler tarihi müverrihi değil, ilahiyatçı' denecektir. 'Dinler tarihi bir ilim, ilahiyat ise yalnızca bir bilgidir' ve 'modern müessese ve geleneklerin varlık hikmetleri ancak dinler tarihinin saçtığı aydınlıkla anlaşılabilir'⁵³. İlahiyatı bilgi derekesine indirgemesi bir yana Dinler Tarihi kitabı incelendiğinde Budda'nın pek de nesnel olmadığı görülecektir.

Bu düşüncelerle kaleme aldığı kitabında bir şekilde her medeniyetin başlangıcını Türklere dayamaya çalışmaktadır. Kitabın ilk bahsinde Hint Dinleri'ni anlatırken Hindistan'da Aryalar'dan önce yüksek bir medeniyet kurmuş olan Sind'lere ait bulgularla Sümerlerin çok benzediğini, dolayısıyla bu medeniyetin Türk ırkına mensup olduğunu söyler. Vedaların en büyük gök Allahlarından birisi olan Varuna, Vedalar'a girmiş bir Türk Allahı'dır. Rig-Veda'daki kozmogonik ilahilerde ilkin suların meydana gelmiş olduğunun söylenmesi de Türk dini tasavvurlarının Hint dini üzerindeki etkiyi gösterir⁵⁴.

Budda Hintlilerden sonra tezini Çinliler üzerinden ispat etmeye çalışır ve Çinlilerdeki gök ibadetinin esası olan kozmik sistemin Orta Asya Türkleri tarafından kurulduğunu iddia eder. Taoizm de aslında bu temel üzerinde

⁴⁷ Ünver, 'Osmanlı Türklerinde Muvakkitbaneler', Atatürk Konferansları V / 1971-1972, TTK Basımevi, Ankara, 1975, s.229

⁴⁸ İşli, 'Küllük Kahvesi', Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, c.5, s.169

⁴⁹ Budda'nın Times'daki yazılarına internet üzerindeki arşivden ulaşılamadığı için sadece başlık olarak konulmuştur.

⁵⁰ Baltacıoğlu, 'Budda ile Görüşüm' III, Yeni Adam, 21.10.1943, 460, 7

⁵¹ Baltacıoğlu, 'Budda ile Görüşüm' II, Yeni Adam, 14.10.1943, 459, 7

⁵² <http://www.ilahiyat.selcuk.edu.tr/?dmid=297> s.209-10

⁵³ Baltacıoğlu, 'Budda ile Görüşüm' II, Yeni Adam, 14.10.1943, 459, 7

⁵⁴ Budda, Dinler Tarihi, I. Cilt, Dün ve Yarın Tercüme Külliyatı, Vakıf (Gazete, Matbaa, Kütüphane), İstanbul, 1935, I.Basım, s.54

işlenmiş böyle bir sistemden başka bir şey değildir⁵⁵. Konfüçyüs mabetlerini anlatırken, avludan sonra bizzat mabede yani 'Büyük Kemal'in salonuna girildiğini söylemesi tevriyeli görünmektedir. Budda bununla yetinmeyerek Japonların Kore'den geçerek Japonya'ya istila etmiş olan iki Türk kabilesinin çocukları olduğunu söyler. Kutsal kitapları Kojiki ve Nihongi üç ayrı bölgeye ayrılmış menkıbelerin birleşmesiyle oluşmuştur ki oralar Türklerin ilk defa yerleştikleri Idzumo, diğer Türk kabilesinin yerleştiği Kyushu ve aynı kabilelerin sonraki merkezi olan Yamato'dur⁵⁶.

Çinlilerle Türklerin ne kadar benzeştiğini Çin dinleri ile ilgili iki küçük risalesinde de anlatmıştır. Kullandıkları sapan ve çapadan hareketle Çinliler'in ilk olarak vahada yani Türkistan'da yaşadıklarını söyler⁵⁷. Orta Asya'dan gelen 'medeniyetçi' Türkler Hoang-Ho boyunca dağılıp şarka doğru gitmişlerdir. Yapılan kazı ve araştırmalar da Çin medeniyetini kuranların Kaşgar ve Türkistan'dan gelen Türkler olduğunu; Türk, Sümer, Çin dilleri arasındaki akrabalığın kati olduğunu kanıtlamıştır. Toprak ve hasat Allah'ı, ocak'ın kutsallığı, eşiğe (ruh oturduğundan dolayı hürmet göstererek) basmama adeti yalnız Çin'e değil İslam'a da geçmiştir. 'Camiye girerken eşik önünde ayakkabıların çıkarılmasını söyleyen orijinal fikir temizlik değil, eşik hakkında Türklerin tasavvur ettiği ruh vukufunun İslamlıkta devamıdır'. Aynı şekilde atalar ibadeti de böyledir. 'Türkler de atalarına derin hürmetler göstermekle beraber Çinliler gibi geçmişin zincirlerine bağlanmamışlar, geleceğe daima cesaretle bakmışlardır.' Yine Türklerdeki yer-gök ibadeti çeşitli değişikliklerle Babil, Avesta hatta Vedique metinlerine girmiştir. Çinlilerin imparatorları için 'göğün oğlu' manasına kullandıkları Tang-li kelimesi Türkçe Tangiri kelimesinin Çince transkripsiyonundan başka bir şey değildir. Çinlilerdeki ying-yang prensibine mukabil Türklerde de bütün eşya ak ve karaya, sağ ve sola ayrılmıştır⁵⁸.

Budda'nın Türklüğünü ispatlama çabası Hint ve Çinlilerden sonra Amazonlara geçer. Yunanistan'ın en meşhur kahramanlarıyla çarpışan, cesaretleriyle herkesi hayran bırakan Amazonlar Anadolu'nun yukarısında oturan bir kadın ırkıdır. Budda, Fazıl Mahmut'un sahibi olduğu Yolların Sesi dergisinde yazdığı üç yazıda Amazon kelimesinin Türk lehçelerinden birinde 'ay' demek olan 'masa'dan türediğine ve Amazonların Anadolu'yu milattan sekiz ya da yedi asır önce istila etmiş olan Saka Türkleri olduğuna hükmeder⁵⁹.

1935 Mart'ında İstanbul sinemalarında gösterilen, seyredenlerin baygınlık geçirdiği Neron filmi Budda'nın bu dergideki diğer bir yazı dizisinin konusu olmuştur. Burada M.S. 64 yılında çıkan Roma yangınından bugüne kadar lanetler yağdırılan Neron'un değil Hristiyanların mesul olduğunu uzun uzun anlatmaktadır⁶⁰.

Türk Dil Kurumu Yılları

Budda ara verdiği yayın hayatına sekiz sene sonra Ankara'da Dinler Tarihi alanındaki tetkikleriyle tekrar başlayacaktır. T.D.K.'da beraber çalıştığı, Darülfunun'dan eski arkadaşı Baltacıoğlu'nun çıkardığı Yeni Adam dergisinde seri halinde bu yazılarını yayınlar. Yazılarına başlarken Hristiyanlığın temel inançlarını en sıkı tenkit ve nesnel metotlarla inceleyeceğini ve özellikle İsa efsanesindeki Türk topluluk düzenlerinin büyük etkisini göstereceğini belirtir.

İlk yazısında Roma'da 17 Aralık'ta başlayıp bir hafta süren Saturnalia bayramının Hristiyanlar tarafından nasıl adapte edildiğine değinir. Bu bayramın özelliği zevk, neşe, sefahat bayramı olması, toplumdaki hür ve köle ayrımını kaldırmasıdır. Budda 'Satürn Allahı'yla İsa arasındaki ilişkiyi şöyle anlatmaktadır; Roma İmparatorluğu'nun eyaleti Silistre'de genç ve güzel askerler arasından seçilen biri kral kılığına girer, etrafına çılgınca emirler vererek her istediğini yapar ve en son gün tanrı kralın mihrabında kendi eliyle gırtlığını keserek hayatına son verir. İşte İsa da ilahi saltanatı kurmaya gelmiş bir Allah-Kraldır. Romalılar onu Yahudilerin kralı olarak kabul edip saygı gösterdikten sonra çarmıha germişlerdir. Tekrar dirilince de acılar yerini sefahate varan sevinçlere bırakmıştır⁶¹. Bu bayram Katolik kilisesinin Karnaval namı altında devam etmektedir.⁶² Benzer şekilde Yahudilerin Purim bayramlarının kaynağı da Sümerlerin Zagmuk (Sümerce Yılbaşı) bayramıdır⁶³.

⁵⁵ Budda, a.g.e., s.362

⁵⁶ Budda, a.g.e., s.378,382

⁵⁷ Budda, Çin'deki Dinler, Başvekalet Müdevvenat Matbaası

⁵⁸ Budda, Çinlilerin Dini, Başvekalet Müdevvenat Matbaası

⁵⁹ Budda, 'Amazonlar I', Yolların Sesi, 15.1.1935, s.465-66, 'Amazonlar II', Yolların Sesi, 1.2.1935, s.474-475

⁶⁰ Budda, 'Neron ve Roma Yangını I-II-III-IV'. Bakınız Bibliyografya

⁶¹ Budda, 'Saturnalia Bayramı ve İsa', Yeni Adam, 10.02.1944, 476, 8-9

⁶² Budda, 'Karnaval-Maskaralık Bayramı I', Yeni Adam, 23.03.1944, 483, 8-9

⁶³ Budda, 'Sümer Yılbaşı, Sakalar Bayramı ve İsa I', Yeni Adam, 27.04.1944, 487,4.

Bu dergideki yazılarına bir sene boyunca devam eden Budda'nın ele aldığı diğer bir konu Hristiyanlıktaki Perhiz ibadetidir. Perhiz'in kaynağının İsa'nın acılarını anlamaya çalışmaktan ziyade çiftçilerin ilkbaharda ettikleri tohumun gelişip gelişmeyeceği konusunda duydukları tasayla ilgili olduğunu söyler. Eski Yunan'da kız lakabıyla anılan Persephon yerin içinde tohumlarla birlikte kaybolduğunda bütün kadınlar annesinin dert ortağı olarak oruç tutarlar ve eşleriyle cinsi münasebetlerini keserler. Hristiyanlığın yapmış olduğu şey Kız yerine oğul İsa'yı, anne Demeter yerine ise Meryem'i koymaktır⁶⁴. Hakeza kilise bilginleri tarafından belirlenen 25 Aralık İsa'nın doğum günü Mithra dinindeki Jülien takvimine göre günlerin uzamaya, güneşin kuvvetinin artmaya başladığı gündür. Doğu Kilisesinin İsa'nın doğum günü olarak kutladığı 6 Ocak ise Epifani yortusu olarak çevrilmiştir⁶⁵. Böylece pagan inancı olan Güneş, 'Salahın Güneşi' adı verilen İsa'ya dönüşmüştür. Bunu Türklerdeki 'Anne-Allah' inancının da etkilediğini Milliyet'te yazdığı bir yazıda anlattığını söyler⁶⁶.

İskender'e niçin iki boynuzlu denmektedir? Cumhuriyet gazetesindeki yazılarında bunu bir türlü anlamayan ünlü tarihçi Ali Rıza Seyfi'ye cevap verecektir bu yazısında. Batıların ve Türklerin yaptığı çalışmalardan uzunca bahsettikten sonra Mısır'ı zapteden büyük İskender'in hakimiyetine meşruiyet vermek için M.Ö. 332'de gittiği Ammon Vadisi'nde Allah'ın Oğlu olarak selamlandığını, kendisine kuvvet ve kudret timsali olarak boynuzlu başlık takıldığını, onun da bu başlığıyla paralar bastırıldığını anlatır⁶⁷. Budda'nın Kur'an ayetlerine atıfta bulunduğu tek makale budur. Ayet tercümelerini Ömer Rıza ve Ahmet Cevdet'i mukayese ederek aldığını, İzmirli İsmail Hakkı'nın tuhaf bir dil kullandığını ve İskender'i Himyer ailesinden sayarak yanlış olduğunu söyler. Her millet ya da dinin kendi idealine göre kavradığı İskender'in kim olduğunu kendisi ortaya çıkarmıştır⁶⁸.

Budda incelemelerini halk bayramlarının kökenini araştırarak sürdürür. Türklerde sadece bir halk inancı olan ve o zamanlar Kağıthane'de çeşitli eğlencelerle kutlanan Hidrelles'in Suriye, Mısır, Hindistan'da bir ibadet konusu olduğunu söyler. 23 Nisan'da ilkbahar bayramı olarak kutlanan bu gün aynı zamanda 1222'de Oxford'da toplanan ruhani meclisin koruyucu aziz seçtiği St. John'un da yortu günüdür. Hristiyan Kilisesi pagan inanışlarını aziz ya da yortu gününe, efsaneleri ise kerametlere çevirmiştir. Aslında Bizans'ta ilkbahar halk bayramı olarak kutlanan 23 Nisan günü bizde olduğu gibi Avrupa'da ve Rusya'da da yeşilliklere bürünen insanların türlü ziyafet ve oyunları kutlanmaktadır. Kur'an'da anlatılan Hızır'ın kaynağı ise Sümer'deki Gılgamış destanı, Büyük İskender, Yahudilik'teki Eliya peygamber ve Yeşu ben Levi efsaneleridir⁶⁹.

Bazen de anlık merakları Budda'yı derin tetkiklere sevk etmektedir. Ankara'nın sıcağı kendisine 1918 yılının yaz aylarında Lut Gölü yakınlarında bulunan Vadi Ceria'daki dayanılmaz sıcakları hatırlatır ve Boğaziçi'nin tatlı esintileri karşısında Küçüksu'da koyu gölgeler salan ulu çınarlara kurulmuş salıncakları düşünerek ferahlar. Bu güzel hatıra Budda'yı çeşitli milletlerden insanların nasıl sallandıkları konusunda Romalı tarihçi Varro'dan da faydalanarak araştırma yapmaya sevk eder⁷⁰. Baş ağrısına tutulduğu başka bir gün, onu baş ağrısının şifalarını Avrupa, Avustralya, Mısır'daki çeşitli halkların nasıl bulduğunu konusunda meraklandırır⁷¹.

Budda'nın Ankara'da olduğu yıllarda, daha sonra Türk Ansiklopedisi ismini alacak olan İnönü Ansiklopedisi'nde de iki yazısı mevcuttur. Ahiret maddesinde adeti vechiyle büyük dinleri baz alarak değil bu dinlerin asıl kökeni olduğuna inandığı ilkel kabilelerin inançlarını anlatarak açıklamalarını sürdürür. İnsanların ahireti genelde dünyanın içinde kabul ettiklerini söyledikten sonra, ki bu insanların içinde kendisinin de olması muhtemeldir, Andaman adalarındaki insanların inançlarını anlatır. Kötü insanların ruhlarının yerin dibine gidip iyilerinkinin gökyüzüne çıktığı, gökyüzünde kalacak olanların şehitler, çocuk doğururken ölen anneler ve gerçek müminler olduğu inancı büyük dinlere de geçmiş bu inançların kaynağını göstermesi bakımından önemlidir.⁷² Yine bu ansiklopedide yazdığı 'Aile' maddesine ise Auguste Comte'un aileyi cemiyet hayatının 'edebi okulu' diye tarif etmesiyle başlar. İslamiyeti ve Mormonları poligamiye örnek gösterdikten sonra monogaminin kadına en çok onur ve bağışsızlık veren sistem olduğunu söyler. Türklerde monogami yaygın olduğu, erkek ve kadın eşit olduğu halde Müslüman olunduktan sonra Arap ve Fars etkilerinde kalınarak bu durum değişmiştir. Türk kadınının eşitliğini ve onurunu kaybettiği bu zamanlar neyse ki Cumhuriyet devrine kadar sürmüştü, 1926 Türk Medeni Kanunu'nun

⁶⁴ Budda, 'Perhiz', Yeni Adam, 13.04.1944, 485, 9

⁶⁵ Budda, '6 İkinci Kanun Epiphany Yortusu', Yeni Adam, 02.03.1944, 479, 8-11

⁶⁶ Budda, '25 Birinci Kanun: Güneşin, Mithra-İsa'nın Doğumları', Yeni Adam, 17 Şubat 1944, s.8, s.477

⁶⁷ Budda, 'İki Boynuzlu İskender I', Yeni Adam, 02.09.1943, 453, 9,11

⁶⁸ Budda, 'İki Boynuzlu İskender II', Yeni Adam, 4.11.1943, 462, 9,11

⁶⁹ Budda, 'Hidrelles', Yeni Adam, 13.05.1943, 437, 5

⁷⁰ Budda, 'Salıncak' I, Yeni Adam, 23.11.1944, 517, 8-9,11; 'Salıncak' II, Yeni Adam, 00.00.1944, 518, 9,11

⁷¹ Budda, 'Baş Ağrısı', Yeni Adam, 11.11.1943, 463, 9

⁷² Budda, 'Ahiret', Türk Ansiklopedisi, c.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968, s.237

kabul edilmesiyle aile kurumu yeni bir devre girmiştir. 'Toplumda hakim olan yanlış inançların kanunla yola getirileceğine samimi olarak inanan kanun koyucu, üzerinde ahlak düşüncelerinin derin izlerini taşıyan bir sistemi kabul etmiştir'⁷³.

Budda'nın ulaşabildiğimiz son yazıları T.D.K. Belleten'deki yazılarıdır. Çeşitli yerlerde, Dinler Tarihi alanında yayınlanan elliye aşkın makalesinden sonra altı sene terim kolu uzmanı olarak çalışması dilin gelişimi ile ilgili bu yazıları kaleme almasına neden olmuştur. Kelimelerin niçin cinslere ayrıldığı sorusunu yine kendi zaviyesinden cevaplar. Bazı kabilelerde kadın ve erkeklerin kullandıkları dillerin kimi zaman farklı bir sözlük oluşturacak kadar farklı olmasının sebebi dinsel tabu, yasak ve inançlardır; Latince'de erkeklerin yer, toprak için kullandığı equus kelimesinin daha sonra eril, kadınların kullandığı equa kelimesinin ise dişil sayılması gibi. Ve dil geliştikçe kelimelerin son harfleri özel bir değer kazanmış, 'us' erkeği, 'a' ise kadını göstermiştir. Bunun biraz daha felsefi şekli Çin'in ying-yang prensibine göre kelimeleri ayırmasında görülür. Erkek ilkeyi gösterenleri erkek, dişiye gösterenleri dişi saymışlardır⁷⁴.

Bütün bu anlatılanlardan sonra Ömer Hilmi Budda'nın Dinler Tarihi alanında öncekilerden farklı yeni bir metot kullandığı ortadadır. Kendisinin ne kadar titizlikle çalıştığı ele aldığı konuyu en ince ayrıntısına kadar araştırmasından ve en az üç dilde kaynak göstermesinden anlaşılmaktadır. Yaşadığı dönemin neşriyatından haberdar ve onlarla ilgili vukufiyetle söz söyleyecek durumda olduğu gayet açıktır. Erken yaşta vefat etmiş olmasına rağmen kendinden emin duruşu ve ilmi gayreti sayesinde Dinler Tarihi alanında önemli çalışmalar yapmıştır.

Bunun yanı sıra Budda'nın duruşu, dini algılayışında bazı problematiklerin olduğu görmezden gelinemez. Aldığı eğitim ve içinde bulunduğu dönemin estirdiği hava pek tabi ki bunda etkindir. O'na göre din doğaüstü varlıkların ve onlardan ilham alan kimselerin eseri değil, bizzat toplumun eseridir. 'Din toplumun ideal olarak inandığı, inanmaya mecbur sandığı şeyler, peygamberler de ancak bu ideallere en iyi mihrak olmuş kimselerdir'. A. Comte'un dinlerin ilkel halden gelişerek ve birbirlerinin birikimlerinden faydalanarak tekamüllerini sağlamış oldukları tezi bütün yazılarında açıkça görülebilir. Kutsal kitapları vahiy ürünü olarak görmekten çok sosyolojik bir açıklama getirerek 'asırlar boyunca canlı kalmış ve kendini yeni dine zorla kabul ettirmiş olan dini gelenekler'den ibaret görmüştür. Ve bu geleneklerin kökenlerini ortaya koyarken daha ziyade Türk milletinin dünya medeniyeti üzerinde bıraktığı izleri sürmüştür.

Aradan geçen altmış yıla rağmen bu kabil indirgemeci düşüncelerin tesiri hala hissedilmektedir. Her alanda olduğu gibi Dinler Tarihi alanında da yapılacak şey Batı dünyasından yaptığımız çeviriler üzerinden tek taraflı düşünmek değil kendi yöntemlerimizle kendi mirasımızdan hareket ederek müşterek problemlere dair 'yeni bir şey söylemek lazım' geldiğini bilmektir.

⁷³ Budda, a.g.a, 'Aile', s.289

⁷⁴ Budda, 'Kelimeler Niçin Cinslere Ayrılmışlardır?', T.D.K. Türk Dili Belleten, s.4-5, Kasım 1945, s.397, bu yazının özet şekli Yücel dergisinin 100. sayısında çıkmıştır. Bakınız Bibliyografya

BİBLİYOGRAFYA

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Özlük Dosyası

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, 'A. Hilmi Ömer Budda İle Görüşüm' I, Yeni Adam, 7.10.1943, 458, 6-7

....., 'A. Hilmi Ömer Budda İle Görüşüm' II, Yeni Adam, 14.10.1943, 459, 6-7

....., 'A. Hilmi Ömer Budda İle Görüşüm' III, Yeni Adam, 21.10.1943, 460, 6-7

....., 'Hilmi Ömer Budda'ya, İki Öğretmen', Yeni Adam, 24.06.1943, 443,2

Bell, Richard, 'Who Were The Hanifs', The Moslem World, v. 20, New York, 1930, Reprinted 1966, pp.120-124

Budda, Hilmi Ömer, Çinlilerin Dini, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, (Atatürk Kitaplığı)

....., Çindeki Dinler, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, (Atatürk Kitaplığı)

....., Dinler Tarihi I. Cilt, Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, Vakıf (Gazete, Matbaa, Kütüphane), İstanbul, 1935, I.Basım

....., İsa Meselesi, Zelliç Biraderler, İstanbul, 1931, 24-26 Eylül tarihinde Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde Verilen Konferanslar

....., Kurban ve Tufan üzerine Makaleler, haz. Bekir Zakir Çoban, İnsan yay., İstanbul, 2003

Yolların sesi, 15.4.1935,yıl.3 sayı.29, Kapakta fotoğrafı görülebilir.

....., 'Amazonlar I', Yolların Sesi, 15.1.1935, yıl 3, sayı 25, s.465-66

....., 'Amazonlar II', Yolların Sesi, 1.2.1935, yıl 3, s.26, s.474-75

....., 'Amazonlar III', Yolların Sesi, 15.2.1935, yıl 3, s.27, s. 491

....., 'Neron ve Roma Yangını I', Yolların Sesi, 1.3.1935, s.28, s.506-7

....., 'Neron ve Roma Yangını II', Yolların Sesi,s.29, s.523-24

....., 'Neron ve Roma Yangını III', Yolların Sesi,15.6.1935, s.30, s.538-39

....., 'Neron ve Roma Yangını IV', Yolların Sesi,....., s.31, s.557-58

'H.Ö.Budda Yeni Adam'da', Yeni Adam,18.11.1943, 464,5, Kapak fotoğrafı

'H.Ö.Budda', Yeni Adam, 24.06.1943, 443, 3

....., 'Baş Ağrısı', Yeni Adam, 11.11.1943, 463, 9

....., 'Hatay ve Ana Vatana Dönüşü', Yeni Adam, 24.06. 1943, 443, 5

....., 'Hidrelles', Yeni Adam, 13.05.1943, 437, 5

....., 'Perbiç', Yeni Adam, 13.04.1944, 485, 9

....., '25 Birinci Kanun: Güneşin, Mithra-İsa'nın Doğumları', Yeni Adam, 17.02.1944, 477, 8

....., 'Saturnalia Bayramı ve İsa', Yeni Adam, 10.02.1944, 476, 8-9

....., 'Asur İmparatoru Sardanapal', Yeni Adam 18.11.1943,464, 8

....., '6 İkincikanun Epiphany Yortusu', Yeni Adam, 02.03.1944, 479, 8-11

....., 'Karnaval-Maskaralık Bayramı I', Yeni Adam, 23.03.1944, 483, 8-9

....., 'Karnaval-Maskaralık Bayramı II', Yeni Adam, 06.04.1944, 484, 4

....., 'Salıncak I', Yeni Adam, 23.11.1944, 517, 8-9,11

....., 'Salıncak II', Yeni Adam, 00.00.1944, 518, 9,11.

....., 'İki Boynuzlu İskender I', Yeni Adam, 02.09.1943, 453, 9,11

....., 'İki Boynuzlu İskender II', Yeni Adam, 4.11.1943, 462, 9,11

....., 'İki Boynuzlu İskender III', Yeni Adam, 2.12.1943, 466, 8

-, 'Bir Mayıs I', Yeni Adam, 06.05.1943, 436, 5
-, 'Bir Mayıs II', Yeni Adam, 03.06.1943, 440, 8
-, 'Bir Mayıs III', Yeni Adam, 10.06.1943, 441, 5,9.
-, 'Bir Mayıs IV', Yeni Adam, 23.09.1943, 456, 8,11
-, 'İsa'nın Haça Gerilmesi I', Yeni Adam, 13.07.1944, 498,8-11
-, 'İsa'nın Haça Gerilmesi II', Yeni Adam, 20.07.1944,499, 8-9
-, 'Sümer Yılbaşı, Sakalar Bayramı ve İsa I',Yeni Adam, 27.04.1944, 487,4.
-, 'Sümer Yılbaşı, Sakalar Bayramı ve İsa II', Yeni Adam,25.05.1944, 491, 4,11
-, 'Sümer Yılbaşı, Sakalar Bayramı ve İsa III', Yeni Adam, 01.06.1944, 492, 8-9, 11
-, 'İsa Yaşamamıştır I', Milliyet, 14 Şubat 1933
-, 'İsa Yaşamamıştır II', Milliyet, 6 Mart 1933
-, 'İsa Yaşamamıştır III', Milliyet, 10 Nisan 1933
-, 'Uyanış Devrinde Tercüme', Kurun, 4 Haziran 1935
-, 'Hususi Diller', T.D.K.Türk Dili Belleten,15,s.83, 1945
-, 'Kelimeler Niçin Cinslere Ayrılmışlardır?', T.D.K. Türk Dili Belleten, s.4-5, Kasım 1945, s.397
-, 'Kelimeler Niçin Cinslere Ayrılmışlardır?', Yücel, 100, s.134-136
-, 'Abiret', Türk Ansiklopedisi, c.1, s.237, 1968, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi
-, 'Aile', Türk Ansiklopedisi, c.1,s.290, 1968, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi
-, 'I.H.N. Evans: Papers on the Ethnology and Archaeology of the Malay Peninsula', Hayat, c.3, s.77, 17.05.1928, s.19,20
-, 'Esbak İtalyan Baş Vekili Antonio Salandro: La Neutralità Italiana 1914-15 (İtalyan Bitarafılığı 1914-15); Dr. Sir Arnold Wilson: The Persian Gulf: An Historical Sketch (Acem Körfezi: Tarihi Bir Taslak); Ellis Ashmead Bartlett: Uncensored Dardanelles (Çanakkale'ye Dair Sansür Edilmemiş Raporlar); (Aztek metninden tercüme eden) Prof. Eduard Seler: Frey Bernardino Sahagun'un Tarihi Yazılarından Birkaç Bahis (Some Chapters from the Historical Writings of Fray Bernardino Sahagun)', Hayat, c.4, s.86, 19.07.1928, s.17,18,19
-, 'H.G.Woodhead: The China Year Book 1928 (1928 Çin Salnamesi)', Hayat, c.4, s.95, 20.09.1928, s.19,20
-, 'H.Lundborg, F.J. Lenders: The Racial Characters of Swedish Nation (İsveç Milletinin Irkçı Vasıfları)', Hayat, c.4, s.96, 27.09.1928, s.19,20
-, Edwyn Bevan: Later Greek Religion (Muahhar Yunan Dini), Dr.Otto Ernst: Franz Joseph as revealed by his letters(Mektuplarının ifşa ettiği Fransuva Joseph)", Hayat, c.3, s.56, 22.12.1927, s.17
-, 'Sir Macmunn George, Cyril Falls: Military Operations: Egypte and Palestine from the outbreak of war with Germany to June 1917 (Harekat-ı Askeriye: Almanya ile Bidayet Harbinde 1917 Haziranına kadar Mısır ve Filistin); A.P. Wavell: The Palestine Campaign (Filistin Seferleri)', Hayat, c.4, s.80, 07.06.1928, s.19,20, yazının altında Budda'nın ismi olmamasına rağmen içindekiler kısmında yazılmıştır.
-, 'Lord Beaverbrook: Politicians and the War 1914-1916 (Ricali Hükümet ve 1914-1916 Harbi)', Hayat, c.4, s.93, 06.09.1928, s.20, yazının altında yazarın ismi Ömer Hilmi olarak geçmektedir.
-, 'Mariel Buchanan: Diplomacy and Foreign Comits (Diplomasi ve Ecnebi Sarayları)', Hayat, c.4, s.101, 01.11.1928, s.20
- Hilmi Omer Bey, 'Some Considerations with regard to the Hanif Question', c.22, 1932, The Muslim World, reprinted 1966, New York
-, 'Everyday Philosophy of the Turkish People in Stambul', Philosophy, c.8, s.30, s.205-212, Nisan 1933, Cambridge University Press

- Hilmi Omer Bey, 'Early Flying Machines', Times, 26.02.1935
-, 'Early Flying Experiments', Times, 29.03.1935
-, 'Early Flying Attempts', Times, 28.05.1935
- Ömer, Hilmi, 'Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti', Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sene 2, sayı 8, 1928, s.28-49
-, 'Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti', Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sene 2, sayı 9, 1928, s.29-61
-, 'Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti, Mukaddes Vergi, Öşürler', Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sene 3, sayı 11, 1929, s.81-102
-, 'Sami Dinlerde Kurbanın Mahiyet ve Faaliyeti, İlk Mahsulat Kurbanı', Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sene 4, sayı 17, 1930, s.57-71
-, 'Sümmer Dininin Babil, İbrani, İslam dinleri Üzerinde Yaptığı Tesirler, Tufan Hikayesi, İbrani ve İslam Dinlerinde', Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sene 5, sayı 23, 1932, s.53-64
-, 'Sümmer Dininin Babil, İbrani, İslam dinleri Üzerinde Yaptığı Tesirler, Tufan Hikayesi, İbrani ve İslam Dinlerinde', Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sene 5, sayı 24, 1932, s.33-45
- 'Prof. Hilmi Budda evinde ölü olarak bulundu', Cumhuriyet, 5 Haziran 1952
- 'Bir Profesör Evinde ölü olarak bulundu, Vatan, 5 Haziran 1952
- 'Bir Profesör odasında ölü bulundu', Vakit, 5 Haziran 1952
- Budda'nın Darülfünun Dergisi'nde Dumezil'den yaptığı tercüme bibliyografyada bulunmamaktadır.
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/775/9898.pdf>
- <http://www.ilahiyat.selcuk.edu.tr/?dmid=297>
- http://haksozhaber.net/okul_v2/article_print.php?id=608
- http://books.google.com.tr/books?id=4BXsV0_qhs4C&pg=PA25&dq=%C5%9Finasi+g%C3%BCnd%C3%B Cz+from+apology#v=onepage&q=&f=false
- <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt9/sayi1/makale/batuk.pdf>
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/748/9577.pdf>
- Atatürk'ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu (Anıtkabir ve Çankaya bölümleri), Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 48
- CÜNDİOĞLU, Düccane, Bir Siyasi Proje olarak Türkçe İbadet, Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 79
- ÇANKAYA, Ali, Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi Ve Mülkiyeliler, c.4, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s.1649
- ER, Hamit, İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları, İslam Medeniyeti Vakfı, İstanbul, 1993
- ERGİN, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, c.5, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1943
- İŞLİ, Emin Nedret, 'Küllük Kahvesi', Düden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, c.5, s.169
- TAN, Nail, Kuruluşunun 70. Yıldönümünde Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.157
- TURAN, Şerafettin, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik Mustafa Kemal Atatürk, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s. 588
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, 'Uyanış Devirlerinde Tercüme Hakkında', Kurun, 20 Haziran 1935
- ÜNVER, Süheyl, 'Osmanlı Türklerinde Muvakkithaneler', Atatürk Konferansları V 1971-1972, TTK Basımevi, Ankara, 1975.